

עבריינות במצבים של דעת מעומעמת

[פרופ' משה אדד¹]

פנים שונות ומגוונות לו לפנומן העברייני. במאמר זה אתמקד בעבריינות
אכזרית ובלתי צפויה של בני נוער וצעירים, שזהות ה"אני" שלהם אינה מגובשת.
פועלם העברייני, הלא צפוי והאכזרי לכאורה, אינו ברור לנו. מדובר בפרטים
המשתייכים לאוכלוסיה נורמטיבית, שהחינוך שלהם כלל את כל היסודות ואת
כל התהליכים שלא מאפשרים לנבא התנהגות אלימה עד כדי רצח, או התנהגות
לא ראויה ובזויה שאינה תואמת "בני טובים".

במאמר זה מנותחים מצבים כגון אלה, מובאים רעיונות להכנתן
של תופעות קשות אלו, וכן מוצעת הבהרה של התהליכים למניעת התהוותם.

¹ פרופ' משה אדד - פרופ' אמריטוס בקרימינולוגיה, חתן פרס ישראל בקרימינולוגיה ועורך ראשי של "צוהר לבית הסוהר".
ניהל את המחלקה לקרימינולוגיה באוניברסיטת בר-אילן במשך 11 שנים.

הדעת כ"מקדש מעט" המופנם באדם

נמוגים ונעלמים. ובלשונונו, "המקדש מעט" שבאדם יתעצם, וינהל ויכוון את האדם להגשמת הטוב (רוזנסון, תשע"ב, עמ' 135-150; אדר, 1969).

"מקדש מעט" יכול להתפתח בהווייתו של כל אדם המוכן לפתוח את פנימיותו. חשוב שהאווירה הסובבת את האדם תיצור נתיבים שיעודדו אותו לפתוח את פנימיותו, כדי שיוכל לסכוג מסרים ליצירת אותו "מקדש מעט", שיהווה נכס נפשי ורוחני, שינווט את האדם לאמפתיה כלפי הזולת ולמחויבות מוסרית וערכית כלפי העולם.

יוסף שכטר, בספר "רוח ונפש" (1992), מלמדנו כי "יש בתוכנו רבים שמכבידים את ליבם וסוגרים את פנימיותם, שלא יחדור לתוכה משהו מן האלוהי, וכך הם מסיחים את דעתם בכוונה מן התחום העיקרי שבחיים הפנימיים של האדם". הם מקימים לעצמם שיטות עיוניות, מטריאליסטיות או פרוידיאניות או פסיכולוגיסטיות, כדי להגן על עצמם מפני האלוהי.

אילו הן מחיצות הברזל המבדילות בין האדם כבעל חיים בהול וטרוד לבין האדם כבעל חיים השואף לנעלה? אנשים מהסוג הראשון מתנגדים לאנשי הדת, לרבנים, לכמרים ולמעשיהם, ולהתנגדות זו נימוקים אידיאליסטיים טהורים. אבל הם מגיעים אחר כך לאבסורד הגדול: להפוך את האדם ללא אדם ולהמיר את האלוקי באפס. שוכחים הם שאם אין אלוהים קיים, אין גם כל קיום לאנושי, ולא כדאי לחיות ולפעול בעולם, ואין אפוא כל טעם לשאר מחשבותיהם ומעשיהם. הם כמתביישים להודות בערכם, ושוכחים שכל שאיפותיהם מבוססות על ערכים. אם אין האלוקים קיים, אין יסוד לשאוף לשוויון ולצדק, ואין טעם לדאוג לפרנסתם של העניים ולשחרורם של הנדכאים. אם אין האלוקי קיים, האדם הוא כבהמה וכחיה, ואין יסוד לגנות את אלה האומרים "אין אנו רוצים ברמה ובקדמה, אנו בוחרים בחיי הוללות ובטלה", וגם אין יסוד לגנות את אלה האומרים "אנו בוחרים בחיים של רציחה ואכזריות". האנשים האלה אינם שמים לב לריקנות (=ריק קיומי) שנוצרת בכפוש אחרי סילוק השכינה.

הדעת אינה רק ביטוי ליכולת הקוגניטיבית המצויה באדם. היא גם מעניקה לאדם את יכולתו לחוות משמעות פנימית ורגשית לכל מה שהוא קולט. הדעת משמשת מסוגלות אפשרית הקיימת באדם, המבטאת את הקשר הפנימי והאינטימי שבין הידיעה לבין משמעותה לאדם. במובנה הרחב מאפשרת הדעת לאדם לבנות ולמסד את מצפונו, שינתב את התנהגותו המוסרית והערכית. עמנומה של הדעת על ידי חומרים כימיים (אלכוהול, סמים ועוד) תמנע מהאדם לקלוט את גירוי הסביבה החיצונית כראוי, ולפיכך יימנעו הדדוקציות הפנימיות שינתבו את התנהגות האדם מבחינה מוסרית.

מורי ורבי פרוץ ישעיהו ליבוביץ סבר ואף כתב ב"מצוות מעשיות" (ליבוביץ, תשכ"ו), ש"את השחרור מכבלי השעבוד לטבע האדם מבצעת רק דת המצוות, ואין ביכולתו של כיבוש היצר מתוך גורמים רעיוניים או מוסריים חילוניים לעשות כדבר הזה". דברים אלה מעצימים את חשיבות ההפנמה וההזדהות עם אותו "בית מקדש" המיוחד באופן אינטימי לתאי מוחו של האדם, כי רק הוא, אם לא יעומעם על ידי חומרים כימיים או על ידי תהליכים נפשיים מנטרלים, יוכל להוות מחסום מפני התנהלות והתנהגות שליליות או אלימות.

התנהגותו המוסרית של אדם מותנית בהכרעתו המודעת, כאשר הוא מקבל עליו או מסרב לקבל עליו אותו עול מוסרי דתי של מלכות שמים, תורה ומצוות (ליבוביץ, 2000, עמ' 917). בדומה לכך, הפסיכולוג גיימס (1984, עמ' 282-299), תיאולוג ופילוסוף נוצרי שחי לפני כמאה ועשר שנים, הכיר ביכולתו של האדם להתחבר עם כוח עליון, כוח אידיאלי שאינו שכלי בלבד, היוצר באדם התרוממות רוח עצומה ומעניק לו חירות רבה לכפות על עצמו גבולות ומגבלות שיהלחמו באנוכיותו, שתיחלש ותיעלם. אז יוכל האדם להתעלות להגשמתם של ערכים כגון אהבה, חיבה וידידות לכל בני האדם האחרים, וליצור בעצמו יכולת להגשים קדושה באמצעות פרישות, גבורת נפש, טהרה ורחמים. הגבולות האנוכיים

כשהם תקינים הם יוצרים זיכרון כימי הווייתי, המלמד את האדם ממה עליו להיזהר, ועוזרים לו להסיק מסקנות שיכוונו את התנהגותו. במקרים נדירים מדובר במחלה המונעת מהחולה חוויות של פחד. הפחד הוא חיוני, והוא מכוון את התנהגותנו, וכשאנו מפנימים אותו בזיכרוןנו הוא נעשה חלק מ"אבי המצפון" שלנו.

כאשר "עוצמת האני" אינה גבוהה, היא מונעת תחושה שאפשר להתגבר על גורם הפחד. אנו מתקינים סורגים, חלונות ודלתות כטכניקות המעצימות אותנו והמגנות עלינו מפני גנבים העלולים לפרוץ ולחדור לבית שלנו. אם ילד ימצא בסביבה אלימה, "האני" שלו יסייע לו למצוא דרכים של הגנה, עד כדי בריחה, שיחזירו לו את בטחונו ביכולתו להגן על עצמו (עיינו, לורנץ, 1973; ליינג, 1978). הבעיה קשה יותר אם האלימות המאיימת עליו היא מתוך ביתו, אלימות בין הורית. אנו יודעים, כי כ-300,000 ילדים סובלים בישראל מחשיפה לאלימות בין הורית, ולעתים קרובות אלימות זו מופנית ישירות כלפי הילדים. אחד מכל עשרה ילדים הוא במצב זה, כלומר חווה אלימות פיזית ונפשית שהופנתה כלפיו מצד ההורה. ילדים אלו, החווים את האלימות בין ההורים, חווים אותה גם כשהיא מופנית אליהם. בהמשך מופנמת בהם האלימות כשפה, ומשמשת אותם כ"שפה" בהתנהלותם כלפי זולתם. לפנינו מעגל קסמים של אלימות הווייתית, שקשה מאוד להיפרד ולהשתרר ממנה. האדם מתרגל לשפת האלימות, והיא תמשיך ללוות אותו כמעט תמיד, אלא אם כן יעבור האדם טיפול ויסגל לעצמו שפה אחרת.

האחריות לאלימות חלה על התוקף. בת הזוג, האישה או הילד הם הקורבן הפסיכי שלה, ולעתים הקורבן האקטיבי. העימותים האלימים בין ההורים קשים לכולם וטראומתיים לכל בני המשפחה, וההרס שהם יוצרים ילווה שלילית את כל הנפשות המעורבות בסיטואציות אלו. אווירה אלימה עלולה לא רק ליצור מעגל קסמים המגשים והמרחיב את עצמו, אלא שהיא עלולה להוליד "התמכרות לאלימות". כאשר ההוויה סובלת מ"ריק קיומי", עלולה האלימות למלא חלל זה ולדחוף את האדם לחפש אלימות כדי למלא

"מקדש המעט", אם הוא נוצר בדרך ההפנמה וההזדהות, הרי שהוא הופך לנכס מכוון להתנהגותו של האדם, אלא אם כן יפעל האדם במודע או במודעות חלקית לעמעם אותו, או יפעל בדרכים שונות לנטרל אותו, אם בדרך של רציונליזציה כטכניקה (=מודע) ואם כמכניזם להגנת העצמי (באופן לא מודע). דרכי החינוך יכולות לסייע בהעצמה של אותו "מקדש מעט" שהתהווה באדם, ובכך יסייעו לאדם להתגבר על דחפיו ועל יצריו ולהתנהג באופן מוסרי (גוסטאפסון, 1980; אדד, 1978 - על מוגבלותנו בכל הקשור לאוכלוסיית הפסיכופתים). ההעצמה של אותו "מקדש מעט" שיהיה מופנם באדם, חשוב שתיעשה באמצעות חיזוקים חיוביים, על בסיס הוויית אמת, ולא דווקא על בסיס הפחד שעם הזמן וההתבגרות הוא יפחת ואף ידעך. דמויות מנחות ואוהבות יכולות להעצים ולחזק את אותו "מקדש מעט", שבאופן אמוני יבסס את מצפוננו של האדם (עיינו גם בטלהיים, 1980, עמ' 79-97).

האלימות נרכשת כשפה

"אשרי אדם המפחד תמיד" (משלי כח, 14), כך לימד אותנו המלך שלמה. הפחד הוא אכן מולד, והוא מעניק לנו הגנה המזהירה אותנו ושומרת עלינו. באמיגדלה שבמוח מצוי מרכז המעניק לנו, במולד, את תחושת הפחד במצבים העלולים להביא אותנו לאובדן משען או כאשר נשמע רעש פתאומי וחזק. שאר המצבים המולידים בנו פחד הם פועל יוצא של התניה אישית או חברתית. מצבים שאנו חווים כפוגעים ביוקרתנו בעיני הבריות החשובות לנו, מולידים בנו תחושת בוש ופחד. בכלל, כל מצב שמפחית את היותנו חביבים על החברה מוליד בנו תחושה של אי נוחות ופחד, המיישרת והמכוונת אותנו להתנהג כהלכה. תחושת הפחד מנוטת אותנו לפעול להגנת עצמנו ושומרת עלינו מפני היזק פיזי או נפשי.

פגיעה במרכז הפחד, המצוי באמיגדלה שבמוח, יוצרת מצב מסוכן של היעדר תחושה של פחד וסכנה להיפגע ממצאות מזיקה (נחשים, עקרבים, כביש סואן וכדומה). לעזרתם של פגועי האמיגדלה יכולים לבוא האינטליגנציה של האדם, הזיכרון והשפה.

דוגמאות לאירועים קשים

1) איתי בן-דרור רצח בקור רוח (2010) בארצנו את שלושת ילדיו, בני 9, 8 ו-5 שנים, בין השאר בשל שנאתו לגרושתו. השנאה מעוורת ומעמעמת את תודעתו של אדם, ומתווה תהליך של "מנוס ממחויבות ערכית ומוסרית".

2) שני נערים, בני 14 שנים ו-15 שנים, התעמתו (2010) עם לאנס וולף בן ה-60, שסירב לתת להם סיגריה. הם חבטו בראשו וגרמו לו פגיעה קשה שהובילה למותו. הנערים היו שיכורים, ותגובתם האימפולסיבית הפכה אותם לרוצחי אדם. האלכוהול עמעם את תודעתם ומנע מהם לפתח מחסום מפני תגובה אלימה, סתמית ואכזרית. מדוע השתכרו? לאיזה צורך? שמא כדי לעמעם את עצמם ולהשתחרר מהפיקוח המוסרי הפנימי שהורו להם לפעול על פיו?

3) משה פרנקנטל, רווק בן 65 שנים, נכה צה"ל והלום קרב, נמצא (2011) מוטל מת על רצפת הבניין המשותף שבו התגורר בחדרה. אייל דמסה בן ה-21, שהיה אחד משכניו, ביקש ממנו סיגריה, ומשסירב להיענות לו הפיל אותו על רצפת הבניין, היכהו באגרופיו ודקר אותו למוות. שתיית אלכוהול עמעמה את תודעתו של אייל, סירובו של הנרצח לתת לו סיגריה הצית את חרונו, והסוף המזעזע הוגשם. מאסר עולם שהוטל על אייל דמסה אינו מהווה נחמה.

4) רושל אבדרחיינרב בן ה-69 נלחם על חייו במרכז הרפואי איכילוב בת"א (28 ביוני 2012). שני נערים שיכורים בני 15 ו-16 היכוהו ודקרו אותו סמוך לביתו בדרום ת"א. כאשר ביקשו ממנו סיגריות השיב להם שאין לו, ואז ביקשו ממנו כסף למונית. כשאמר שוב שאין לו תקפו אותו, הפילו אותו ארצה, בעטו בו בכל חלקי גופו, דקרו אותו פעמיים בגבו, עקרו את עינו ושברו את אפו. האיש הובל לבית החולים במצב אנוש, שם עבר סדרת ניתוחים. המשטרה שתפסה את הנערים טענה שבחקירתם הם לא סיפקו שום תשובה הגיונית לפועלם האכזרי והקשה ביותר.

את הריק הקיומי שבו. נסיבות אלו דומות לירעב לסם" במצב של "ריק מסם". האלימות עלולה להיעשות דרך חיים וליצור אוריינטציה של "מפת דרכים" המונהגת והמנוהלת על ידה. מכאן תהיה הדרך קצרה לתגרות קשות, לפציעות אנושות ואף לרצח (השוו עם כהן, 1967).

ריק קיומי והוויה שלילית

במצב של "ריק קיומי" האדם נתון לאי שקט, והוא מחפש שעשועים כדי למלא את הריק: משחקי חרבות (דו-קרב), מלחמות שוורים, מלחמות אלימות בין כלבים ועוד. ה"ריק הקיומי" יכול להוביל להתמכרות לאלכוהול או לסמים, למלחמות אלימות בין קבוצות או למלחמות של כנופיות זו בזו על הגשמת שליטה לסוגיה השונים.

השעמום במצב של "ריק קיומי" מניע את האדם, ובמיוחד את הנערים, למעשים הרסניים המולידים מזקים רבים. תופעות אלו אפשר לצמצם, ואולי אף להפחית את שכיחותן עד מאוד. כולנו מודעים לתופעה הקשה שהיתה במדינתנו בראשית המאה ה-21. "הסחר בנשים" היכה בנו. נשים זרות נמכרו כשפחות ונוצלו לזנות. ב-2006 התקבלה החלטת ממשלה להיאבק בתופעה מכל כיוון אפשרי, והשנה (2012) דירגה מחלקת המדינה של ארצות הברית את ישראל במקום הראשון בעולם במלחמה בתופעה קשה זו (קליין, 16 ביולי, 2012).

אפשר למגר תופעה כאשר כל מערכת החינוך, הסיעוד והאכיפה חוברות יחדיו. נראה שאפשר לצמצם את תופעת האלימות המשפחתית, הבית-ספרית, וכן זו שבמרחב החברתי ובמרחב הציבורי (בתי חולים וכדומה) אם רק נתאגד להילחם בה. לא מעט מובטלים יסכימו לקבל הכשרה מתאימה ולהצטרף ל"המשמר האזרחי" שיופקד על איכות החיים הציבורית. חשיבה לאומית איכותית יכולה לעזור לנו להעניק חיוניות לאדם שנסיבות החיים שלו הובילו אותו להיות מובטל, ובו בזמן להעניק לו תפקיד במשמרות המעצמות את האיכות החברתית ואת הביטחון החברתי.

אידיאולוגיה קיצונית אכן חוסמת ומונעת את המעבר מחשיבה ומשפיטה אגוצנטרית לחשיבה ולשפיטה סוציונומית. בכך מתעמעמת החשיבה ונמנעת התפתחות של תפיסה אנושית, הומאנית, ערכית ומוסרית (עיינו, סדן, 1987). הנאשם נחסם בתוך חשיבתו האגוצנטרית, שהובילה אותו לראות רק רע ורוע מסביבו, ודחפה אותו להרוס ולהשחית כל מה שאינו תואם ומגשים את האוריינטציה האגוצנטרית שלו (עיינו קניסטון, 1980, וכן בחמש מסות בחינוך המוסרי, גוסטאפסון ואחרים, 1980). אכן כן, "בדרך שאדם רוצה לילך מוליכין אותו" (מסכת מכות י" ע"ב), והנאשם, בשל האוריינטציה ההרסנית והאגוצנטרית שלו, בחר ללכת בדרך של רצח והרס. חמשת הפסיכיאטרים שבדקו אותו קבעו פה אחד, אחרי מבחנים שעשו לו, שלא מצבו הנפשי כפה עליו התנהגות זו, כי אם בחירתו החופשית (עיינו, הלכות תשובה, הרמב"ם, פ"ה, א-ג).

7) בלינץ' שאירע בדיזנגוף סנטר בת"א (אוגוסט, 2012), בדומה ללינץ' שהתרחש בכיכר ציון בירושלים באותו חודש, עשרה בני נוער בני 15-14 תקפו נער ונערה והיכו אותם עד זוב דם, וכל זאת על כי הנער העז להחזיר לעצמו את כובעו, שנחטף ממנו על ידי התוקפים. הנער והנערה הנתקפים פונו לבית חולים איכילוב בת"א כשהם סובלים מחבלות בפנים ובראש. כשלושים נערים עמדו מסביב וצפו באירוע הקשה, ועודדו את המכים התוקפים את הקורבנות. האירוע התרחש בקומה השלישית של המרכז, ליד חנות "למטייל", צמוד לחנויות המזון המהיר (מעריב, 27 באוגוסט, 2012). המשטרה שהוזעקה הצילה את הנתקפים, אך התוקפים הצליחו להימלט דרך החניון העליון. האירוע התרחש בשעה תשע בלילה. המאבטחים לא התערבו כנראה. כולנו נותרנו נדהמים. האם כסדום היינו לעמורה דמינו?

הפחד הוא "אבי המצפון", בתנאי שהמצפון קיים ואינו מעומעם או מנוטרל. ושמה הוא מוכחש בשל אותה חשיבה אגוצנטרית המתגברת על הווייתו של התוקף, ובמיוחד כאשר הוא מוקף בנערים בגילו ושכמותו? האפשר לשנות מצב זה?

גם כאן נראה שהאלכוהול עמעם את הכרתם ואת תודעתם של הנערים, ואפשר להם "מנוס ממחויבויות" שעליהן גדלו אולי, וכן אפשר להם להגשים את דחפיהם האלימים, הקשים מנשוא. ביחידה לטיפול נמרץ בבית החולים, שם הזדעזעו ממפגן האלימות, העידו כי הם נתקלים באלימות דומה לזו בשכיחות גבוהה. לסברתם מתקיים תהליך של "זלזול בחיים" של בני אדם, והם חוששים מהבאות. הם שאלו כיצד נערים "משלנו" מסוגלים לכך.

5) ארה"ב מתעמתת עם מקרים דומים, קשים מנשוא. הרוצח וויד מייקל פייגי, נואו נאצי, רצח שישה חפים מפשע במקדש הסיקי בעיירה אוק-קריק בוויסקונסין בשל שנאת זרים (2012). האידיאולוגיה הרצחנית עמעמה את החשיבה הרציונלית שלו והביאה אותו להגשים את הרצח המזעזע.

6) בחודש יולי 2011 רצח אנדרס ברינג בריוויק מנורווגיה 77 בני אדם. בזמן מתן גזר הדין חיך הנאשם והודיע שהוא לא מכיר בסמכותו של בית הדין, ולכן לא יערער על פסק הדין. הנאשם נבדק על ידי פסיכיאטרים ונמצא כשיר לעמוד לדין. הוא ביקש סליחה מתומכיו הסוברים כמותו, ש"הרג הלאומיות הנורווגית" הוא אסון, והתנצל על שלא הצליח לרצוח אנשים רבים יותר.

אנדרס ברינג בריוויק בן ה-33 שנים יצא למסע של הרג והרס בפיצוץ מטען נפץ ענק בפתח בנייני קרית הממשלה הנורווגית באוסלו, והמשיך בטבח מחריד של עשרות בני נוער באי אוטויה הנורווגי, המצוי במרחק עשרות קילומטרים בלבד מהבירה הנורווגית. ההכנות של הנאשם להרג זה החלו ב-2002 ונמשכו באימונים צבאיים עד ל-2005.

האידיאולוגיה הנאצית האגוצנטרית של הנאשם מנעה ממנו כל אפשרות לפתח רמה סוציונומית כלפי החברה, וכיוונה אותו להתמקדות גבוהה באגוצנטריות האידיאולוגית הנאצית שלו, שבה הוא היה נתון. הנאשם היה מרוצה כאשר ההרכב של חמשת השופטים קבע שהוא שפוי. כאמור, הוא נימק את מעשיו בתפיסת עולמו הקיצונית ובהתנגדותו לנוכחות זרים בארצו.

עצמו והותירה אותו ממוקד בתוככי האגוצנטריות הקוגניטיבית והרגשית כאחד (centration). על פי רובין (Rubin, 1973), נוצר בו מוקד של מרכז שמנע ממנו להתפתח בכיוון של מוכנות להשקפה סוציוצנטרית (Elkind, 1976; Elkind, 1967/68; Inhelder & Piaget, 1958). הולמס התבטא באגוצנטריות תקשורתית, בדיבור אגוצנטרי ובאגוצנטריות רגשית (ראו Rubin, 1974; Deutsch, 1974; Stuart, 1967; Sullivan & Hunt, 1967; 1973). האגוצנטריות יכולה להשתלט גם על השקפתו וגם על אמונתו של האדם, ולהביאו לחשוב שגם האחרים חייבים להתנהג על פי האוריינטציה שלו (Elkind & Bowen, 1979).

ייתכן שהמתבודד המופנם יוצר עם הזולת הדמיוני שלו דיאדה שבמסגרתה נבלע האחר בתוכו, מופנם בו והופך לחלק ממנו. לוינס (1986) דיבר על דרך שבה יכול האדם לפגוש את הזולת ולכבוש אותו אל תוך המוכר והזהה לו, ובכך לספק לעצמו את שאיפתו להשתלט על האחר ואף להשתלט על העולם. בדרך זו הוא משעבד את הזולת, ואולי אף מצליח לאיין אותו, וכך "רוצח" את עצמיותו הנפרדת (עיינו גם במיי, 1985). על פי המידע שנאסף על גיימס הולמס, הוא נערך היטב למבצע החיסול האכזרי שתכנן. שכניו מספרים שהוא היה טיפוס מתבודד, שמעולם לא ראו אותו מסתובב בחברת אנשים נוספים, וציינו שמדי פעם כיסה את חלונות דירתו בעיתונים. כשהוא נתפס, שערותיו וכל גופו היו צבועים כתום. התגלה גם כי ארבע שנים קודם לכן עבד הולמס כיועץ במחנה קיץ שנוהל על ידי הארגון היהודי "אח ואחות יהודיים של לוס אנג'לס", שם היה אחראי לרווחתם של כעשרה ילדים (העולם היום, 23 ביולי 2012).

"בית המקדש" שבנפשו של אדם

"יראת ה' היא אוצרו" (ישעיהו לג, ו). יראת ה' יכולה לשמש מצפוננו של אדם, וכן לשמש להכוונת התנהגותו, אם לטוב אם לרע. השגרות הוריות, משפחתיות, חברתיות וכן אלו המתגשמות בתהליכי

בעולמנו, שהוא המשכו של "גן העדן", קיימים עולות כאלו ועיוותים המקשים על הווייתנו, הדורשת את תיקונם. וכשקצרה ידנו אנו מנסים להושיע את עצמנו בדרך רוחנית-נפשית של תפילות ו"תיקוני חצות", באמירת פרקי תהילים ובאמירת קינות ובקשות, כי "אם יכולים לקלקל, הרי שיכולים גם לתקן" (ליקוטי מוהר"ן, תניי נא, קי"ב). הניתן לכוון את חשיבתנו לכיוונים נוספים בחיפושנו אחרי הבהרות למצבים קשים וייחודיים אלו? (עיינו גם לורנץ, 1973; ליינג, 1978; ליינג ואסתרסון, 1977; לסטר, 1962; פייבל, 1965).

8) גיימס הולמס בן ה-24, סטודנט מצטיין בלימודי רפואה, תכנן והגשים בדנבר רצח של חפים מפשע (2012). הוא הגיע לבית הקולנוע, נעמד מול קהל הצופים וירה בהם עשרות כדורים. הוא הגדיל לעשות כשמלכד את דירתו בחומר נפץ, הדליק בה מוסיקה בקולי קולות, וציפה ליצור אסון נוסף כשהמשטרה תבוא לביתו להפסיק את הרעש. במזל ובשל תושייה ניצלו השוטרים.

מצב של "ריק קיומי" יוצר כאמור אי שקט באדם. רש"י מלמד אותנו, כי כאשר האחים של יוסף הצדיק זרקו אותו לבור, היה זה בור ריק ללא מים. מאחר שמים לא היו בו, הרי ש"נחשים ועקרבים היו בו" (בראשית לו, כד). על כך ייאמר גם "באין חזון ייכרע עם" (משלי כט, 18). באין "מצוות עשה ולא תעשה" בחזונו של אדם, הוא יאכד את משמעויות חיו, ויווצר בו "ריק קיומי" שיעורר בו את עולמות השגאה והדחפים האלימים וההרסניים (פראנקל, 2001; Addad, 1980; Addad & Benezech, 1986/1987; Bandura & Walters, 1963; Bandura & Kupers, 1964; Camus, 1962).

הולמס (ידיעות אחרונות, 23 ביולי 2012), בן למשפחה מהמעמד הבינוני מסן דייגו, אביו מנהל ואימו אחות, זכה לבית יציב מכל הבחינות. הוא היה מופנם מבחינה אישית וחברתית, הצטיין בלימודיו וסיים לימודי B.A. בתחום המוח בהצטיינות. הוא השתייך לקבוצה של מצטיינים בלימודי המשך לדוקטורט, אך החליט לנטוש אותה ולתכנן את מסע הקטל שלו. נראה כי מופנמותו בודדה אותו בתוך

החינוך, כשהן יציבות ומתקיימות מתוך אהבה וחובה, יעצימו את מצפוננו של האדם וינווטו אותו בכיוון נורמטיבי.

יראת האלוקים היא מצוות יסוד ביהדות: "ועתה ישראל, מה היא אלוקיך שואל מעמך - כי אם ליראה את ה' אלוקיך" (דברים י, יב). מצוות היראה היא כנראה מצוות על, ושמה משום כך מסיים בה שלמה המלך את ספר קהלת: "סוף דבר הכול נשמע, את האלוקים ירא ואת מצוותיו שמור כי זה כל האדם" (קהלת יב). היראה היא עיקר בהנהגתו הנורמטיבית של האדם. היא כנראה המרכיב החשוב בהתוויית התנהגותו הנורמטיבית של האדם בעל הבחירה החופשית. היראה מנתבת את התנהגותו של האדם ומפעילה את קליפת המוח לכלום את ההתנהגות האסורה.

במעשה המלך אבימלך, הלוקח לעצמו את שרה אשת אברהם, מנמק אברהם את "אמירת השקר" שלו לכאורה, "אחותי היא", "כי אמרתי רק אין יראת אלוקים במקום הזה, והרגוני על דבר אשתי" (בראשית כ, יא). בהמשך, בספר שמות (א, טז), המייחדות העבריות, המצוות על ידי המלך פרעה המצרי להמית את הבנים המולדים על ידן, נמנעות מלעשות כן: "ותחייין את הילדים" (שמות א, טו-כב). המנהיג נחמיה מונה על ידי המלך הפרסי, בימי שיבת ציון, לנציב המלך על היהודים בארץ ישראל, ונמנע מלנצל את העם היהודי (נחמיה ה, טו). נימוקו: "והפחות הראשונים אשר לפני הכבידו על העם, ויקחו מהם בלחם ויין אחר כסף שקלים ארבעים. גם נעריהם שלטו על העם ואני לא עשיתי כן מפני יראת אלוקים" (עיינו גם מירון, 2006). מצפון שמצויד ביראת אלוקים יצעיד את האדם לעמוד ולהתגבר, גם כאשר חשיבתו ושפיטתו האגוצנטרית מבקשות לנטרל את חשיבתו המוסרית.

בשאלתא ל"ו של רב אחאי וכן בבא בתרא (פ"ח, ע"א), מובא הסיפור על רב ספרא, שביקש למכור את חמורו. לקוח הגיע אל הרב לקנות את החמור, אך הרב היה באמצע "קריאת שמע", שאסור בה לדבר ואין עושים הפסקה בעת אמירתה. הקונה הפנה את הצעתו לרב, אך הרב לא השיבו כי היה באמצע התפילה. הקונה שראה שהרב לא משיב להצעתו,

העלה פעם ועוד פעם את המחיר, והרב לא השיב. בתום תפילתו אמר רב ספרא לקונה שהוא מוכר לו במחיר הצעתו הראשונה, כי כבר אז נראה לו המחיר שהוצע הגון, "כי יראת ה' היא אוצרו" (ישעיהו לג, ו). יראת האלוקים שימשה מפתח מכוון לקליפת המוח, שכיוונה את שפיטתו של הרב למוסריות ולא לאגוצנטריות. "האני העליון" אשר על המוסר כיוון את החלטתו של הרב (עיינו, אדד, 1985).

שולם רוזנברג, במאמרו "מקדש שבלב" (מקור ראשון, 27 ביולי 2012), עוסק בחשיבותו של "בית המקדש" שבנפשו של האדם - הנוכחות האלוקית שבנפש. מדובר בממד הרוחני והערכי, שהוא הממד המוסרי בנפשו של האדם. כל עוד ממד זה חי וקיים בנפשו וברוחו, נצפה להתנהגות ערכית, ובמיוחד בכל הקשור בזולת, באהבה ובדאגה לאחר ולכל החי והצומח. מותו של "המקדש" יוצר את העצמת האגוצנטריות ואת הרס האמפתיות כלפי האחרים, ויכול לגרור את האלימות הרצחנית. מות "המקדש האלוהי" יוצר את הקיבעון האגוצנטרי, המשתלט על האדם והופך אותו למסוכן לזולתו.

חשיבה זו ריחפה במחשבתו של ניטשה (Nietzsche, 1980), ומאוחר יותר הופיעה בדברי רוזנברג על לוינס (שם, 2012), שהגותו מבטאת את החוויה שהאדם זקוק לאלוקים, ובהיעדרו של האלוקים בו מאבד האדם את יכולתו להגשים את האוטונומיה הערכית מוסרית, הייחודית לו, המבדילה אותו מכל בעלי החיים. האדם התברך ב"דעת", שהיא לדברי רוזנברג הרבה יותר מאשר ידיעה קוגניטיבית. כך חשב גם רבי נחמן מברסלב, שהתבסס על דברי רבי אלעזר (ברכות לג, ע"א): "כל אדם שיש בו דעה, כאילו נבנה בית המקדש בימיו". "דעת" בעברית, אומר רוזנברג, מציינת את הקשר האינטימי ביותר, ובמקרה זה את הקשר עם הקדוש ברוך הוא, את "בית המקדש" שבתוך תוכו של האדם, שאותו מצווים אנו לשמור (עיינו גם רוזן וטאובר, 1987).

היום אנו עדים לכך שאותם פרטים שלא בנו בתוכם את אותו "בית מקדש", או הרסו אותו, או נטרלו אותו, הרי שהם הרסו את יכולת הדעת שבהווייתם והפכו בכך לאלמים עד כדי רצח. הרס הדעת מלווה בהרס

הותירו חללים ב"אני העליון" שלהם (אדד, 1989, עמ' 191-192). חללים אלו מנעו מהנערים לבנות לעצמם מחסומי דעת שימנעו מהם לחלל את כבודה של מורה מבית ספרם, או שמא מורתם. נראה כי השכרות היא טכניקה המקלה על נערים כגון אלו לבצע את ההתנהגות האסורה (כהן, 1975).

אפשר להניח שנורמות שלא הופנמו כערכיות, ושהפרט לא הזדהה עמן כחלק מהווייתו האישית והפנימית, לא יהוו מחסום תמידי מפני הגשמת האסור. נורמות שהופנמו כציוויים חיצוניים לא יעמדו לו לאדם ולא ימנעו ממנו להגשים את האסור, ובמיוחד כאשר יחליט להשתמש בחומרים כימיים המטשטשים את מודעותו (אדד, 1970; 1976; 1979; 1980; 1981; 1985; 1987; 1988).

לאחרונה (אוגוסט 2012) השתכר הנסיך הארי מבית המלוכה האנגלי והסתובב עירום מסביב לכריכה ובחדרו בלאס וגאס. האלכוהול השפיע עליו, והוא השתעשע עם תשע בנות שנבחרו בעבורו בקפידה. תמונותיו בעירום הופצו ברבים והכלימו את בית המלוכה הבריטי. החינוך ההתנייתי של בית המלוכה הבריטי לא יכול היה להוות מחסום להתנהגות הלא ראויה והאסורה, וההשתכרות טשטשה את מודעותו של הנסיך ואפשרה לו להגשים את האסור. החינוך ההתנייתי לא הספיק כדי להפנים בו "מקדש מעט" נפשי ורוחני, שישמש מחסום מפני הגשמה של התנהגות לא ראויה. סביר להניח, שאם היה קיים "מקדש מעט" כזה בתודעתו של הנסיך, הרי שהאלכוהול לא היה מעמעם אותו מהר כל כך ולא היה מאפשר לו לנהוג כך, והוא היה מתעשת ונוהג כיאה למעמדו.

סביר להניח, כי רק הפנמה של מודלים ערכיים ואף אמוניים והזדהות עמם, יוכלו לשחרר את האדם מעולמות היצר המצויים בו, כי באמצעות דחפים יצריים אלה הוא חווה את עצמו משוחרר מכבלי התרבות והמסורת שלו. קיומו של "מקדש מעט" ערכי ואמוני יוכל לרומם את האדם מעל היצרים הטבעיים (=שבמערכת הלימבית) המולדים בו, ולאפשר לו להגשים מהם אוטונומיה (ראו Cloward & Ohlin, 1961; Coleman, 1956).

היכולת לחוות באופן אינטואיטיבי את עוצמת נזקה של האלימות המופעלת על ידי האדם, והמונעת ממנו להפעיל את קליפת מוחו כדי לעכב את התנהגותו ההרסנית.

אמירתו האופטימית של רבי נחמן מברסלב (ליקוטי מוהר"ן, תניינא קי"ב), "אם אתה מאמין שיכולים לקלקל, תאמין שיכולים לתקן", איני בטוח שיכולה כאן להתגשם. נדדקק לשם כך לטיפול ארוך טווח, כי נראה לי שהתהליך שיוצר את המצב ההרסני נעוץ בין השאר בראשית התפתחותו של האדם, המלווה בחינוך פירודי, ובסביבה פירודית שאפשרה התמקדות אנוצנטרית ואינדיבידואלית, המונחית על ידי סביבה משפחתית וחברתית, דומיננטית בכיוון זה (עיינו גם פרנקנשטיין, 1947; לסטר, 1962). גאולת האדם היא בבניית "בית מקדש" בתוכו על בסיס דתי או חילוני, והעיקר שהמשפחה והסביבה החברתית ידאגו ליצירתו של מקדש זה, כי רק אז יצליח האדם להתפתח ולהיות אדם ערכי, עם אגו סוציאלי, מלווה ביכולות רוחניות, שיביאו אותו לאהוב את זולתו, וכן לדאוג לו ולכל הסובבים אותו (פאברי, 1983; פייבל, 1965).

ניר ארנון (מעריב, 3 בספטמבר, 2012) דיווח על עשרה נערים מראש העין החשודים שפרצו לדירתה של מורה מבית ספרם בעת שנעדרה מהארץ, ובמשך מספר ימים עשו את צרכיהם ברחבי הבית ובחצר. הם "גיהצו" את כרטיס האשראי שלה באלפי שקלים, התעללו בכלבה, השתכרו במשקאות אלכוהוליים, חיטטו במגירות, לקחו תמונות אישיות של המורה והפיצו אותן בין החברים, קיימו שיחות אירוטיות על חשבון כרטיס האשראי שלה והזמינו פיצות. הם שברו חפצים בבית והשאירו נזק עצום. המשטרה סבורה שהם פרצו לבית והתנהגו באופן מוזר, כנראה משום שהיו שיכורים. אחד השכנים, שידע על היעדרה של המורה ושמע רעש, הזעיק את המשטרה, שמצאה בבית עשרה נערים שיכורים בני 15. עורך דינם של הנערים הגדיר אותם "ילדים ממשפחות נורמטיביות". "קשה לנו מול תופעה זו של נערים נורמטיביים", אמר הסגנו. נראה כי תהליכי ההפנמה וההזדהות שעברו הילדים

עצמו, על זולתו ועל סביבתו. סביר להניח, שמגיל 9 שנים מסוגל הילד להתמודד עם האחריות המוסרית והחברתית הנדרשת ממנו. בגיל זה הוא כבר מסוגל לפתור בעיות של חיי היום יום, והוא כבר חושב על ההווה שמסביבו באופן התואם את כללי המציאות. אין ספק שההמחשה חשובה לחשיבתו, לשיקוליו ולמסקנותיו. כללי חשיבתו זקוקים לפעילותו, ואכן זהו זמן הפעולות המוחשיות הקונקרטיות. בהמשך יתעצמו יכולותיו ואחריותו תוסיף ותתבסס, אך נראה כי כבר מגיל 9 שנים יש לחייבו לעמוד מול המציאות, שהיא חלק מעולמו הנפשי והרוחני.

סביבה משפחתית וחברתית האחראית כלפי חברה תשגר מסרים ערכיים מחייבים לפרטים החיים בתוכה. פרט הרוצה להשתייך למשפחה ולחברה יפנים את המחויבות לאחריות ויזדהה עמה, כי רק כך יחווה את עצמו כחלק מאותה משפחה ומאותה חברה, ולכן ינהג כהלכה בשכחות גבוהה. סביר להניח, כי השכיחות העבריינית בחברה כזו תהיה נמוכה.

סיכום

העבריינות היא פועל יוצא של מעשי ידיו של האדם, ופנים רבות ומגוונות לה. מאחר שיש חשיבות לראייה הדיפרנציאלית, בעבודה זו ניתנה תשומת לב מיוחדת להבנת הייחודיות של הפנומן העברייני, שאין אנו מצפים להגשמתו ולהופעתו, והוא מותיר אותנו המומים ולא מאמינים למראה עינינו. אנו מייחלים להבין פנומן זה ולדעת לצמצם ככל האפשר את שכיחותו.

השגרות חיוביות נחרטות במוחו של האדם (בחלק התחתון של אונת המצח השמאלית כנראה) על ידי מודלים ערכיים אוהבים ותומכים ומעצימות אותו. בהמשך הן הופכות לחלק אינטגרלי מהווייתו, כך שבחירותיו בעתיד יהיו בסבירות גבוהה ערכיות וחיוביות (ראו, Bowlby, 1951; Bull, 1969; Camus, 1962).

האחריות הפלילית

שלמה המלך, בספר משלי (פרק ט, יב), לימד אותנו ש"אם חכמת, חכמת לך, ואם לצת - לבדך תישא". אנו חייבים להחדיר את המחויבות לאחריות המוסרית והפלילית להווייתו של כל אדם. חשוב לשגר בגיל הרך הנחיות של הערכה וחיזוק להתנהגות הראויה של הפרט, ולהעביר לילד מסרים המולידים תחושה שלילית לא פוגענית להתנהגותו הלא ראויה. ככל שנרבה בהשגרות חיוביות להתנהגות הראויה, תתחזק עצמיותו של הפרט והוא יבחר בה וישייך אותה לעצמו (ראו 1979; Shoham, 1974).

בנדורה (Bandura & Kupers, 1964; Bandura & McDonald, 1963) מתייחס אל השימוש בהתניה אינסטרומנטלית, או אופרנטית, כתהליך "מעייף ובלתי יעיל", וזאת לגבי רוב הלמידה האנושית. התגבור לכדו לא יכול להספיק כדי להוליד מוכנות לשייך לפרט (לעצמו) תחושת אחריות על התנהגותו. עניין זה יכול להילמד תוך צפייה במודל מוערך, כגון הורים או מורים אוהבים התומכים בילד, ובהמשך בנער המתבגר, וכן במבוגר שהמשפחה והקהילה חשובים לו. תהליך ההתבגרות המוביל את הפרט להיות מסוגל להגשים עצמיות חיובית, שהיא אוטונומית ממערכת הדחפים והיצרים שלו, יאפשר לו לבנות מערכת ערכים שתחייב אותו להגשים את הראוי ואת הרצוי, והוא יחווה תחושות חיוביות המעצימות והמאזנות אותו. פרט זה לא ינסה לעמעם את מודעותו כדי להגשים את יצריו ואת דחפיו.

חשוב מאוד שוועדות אקדמיות אינטרדיסציפלינריות יבחנו אפשרות להוריד את גיל האחריות המוסרית והפלילית, וכך תוקדם ותועמק המוכנות של הילד ושל הסביבה להגשמת האחריות של הפרט על

ביבליוגרפיה

- אדד, מ' (1970). סמים וסכנתם. מעלות, ביטאון המורים התיכוניים, 3, 13-22, חיפה.
- אדד, מ' (1976). אברציות כרומוזומאליות והתנהגות אנטי-סוציאלית (עמ' 145-159). תל אביב: ניב המדרשיה, י"ב.
- אדד, מ' (1978). אפיונים בעבריינותם של פסיכופאטים. עבריינות וסטיה חברתית, ו', 3-4.
- אדד מ' (1979). ההתנהגות האלימה והמערכת הלימבית. תל אביב: תלפיות.
- אדד מ' (1980). ההתנהגות האלימה בהיבט אינטגרטיבי. עבריינות וסטיה חברתית, ח', 5-24.
- אדד מ' (1981). השפעת התיוג בתהליך ההתהוות העצמית. עבריינות וסטיה חברתית, ב', 79-88.
- אדד מ' (1985). האני העליון אשר על המוסר. תל-אביב: תלפיות.
- אדד, מ' (1987). שפיטה מוסרית ובלתי מוסרית והתנהגות האדם. תל-אביב: ניב המדרשיה, 206-238.
- אדד, מ' (1988). יחסי הגומלין, ביה"ס - מורה - תלמיד. בשדה חמ"ד, ל', 246-254.
- אדר, צ' (1969). החינוך מהו. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- בטלהיים, בי (1980). החינוך המוסרי. תל-אביב: ספריית הפועלים.
- גוסטאפסון, מ' (1980). החינוך המוסרי, חמש מסות. תל אביב: ספריית פועלים.
- גיימס, ו' (1984). החוויה הדתית לסוגיה: מחקר בטבע האדם. ירושלים: מוסד ביאליק.
- כהן, י" (1967). הטיפול הפתוח בנערה הסוטה. דפים לבעיות חינוכיות סוציאליות, 6, 13-21.
- כהן, י" (1975). עבריינים צעירים בישראל. תל-אביב: ציריקובר, גומא.
- לוינס, ע' (1986). אתיקה והאין סופי - שיחות עם פיליפ נמו. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- לורנץ, ק' (1973). הרע לכאורה, על התוקפנות בטבע. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליבוויץ, י" (תשכ"ו). מצוות מעשיות. מחניים, ק'.
- ליבוויץ, י" (2000). שבע שנים של שיחות על פרשת השבוע. ירושלים: כתר.
- ליינג, ר' ד' (1978). האני החצוי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ליינג, ר' ד' ואסתרסון, א' (1977). טירוף, שפיות והמשפחה. תל-אביב: גומא ציריקובר.
- לסטר, י" (1962). נטייה לעבריינות ואנומיה של המשפחה. מגמות, י"ב, 1.
- מיי, ר' (1985). גילוי ההוויה - על הפסיכולוגיה האקסיסטנציאליסטית. תל אביב: רשפים.
- מירון, ר' (2006). קרל יאספרס: מהעצמיות אל ההוויה. רמת-גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן.
- סדן, י" (1987). השפעת מאסרו של האב על הדימוי העצמי ועל ההסתגלות של ילדיו. עבודה לתואר מוסמך בהנחיית פרופ' משה אדד. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
- פאברי, ג' (1983). המשמעות של חי"ך. תל-אביב: ספרית פועלים.
- פיבל, ט' ר' (1965). עבריינים צעירים: נוער מרדני במדינת הרווחה. תל-אביב: עם עובד.
- פראנקל, ו' (2001). האדם מחפש משמעות, מבוא ללוגותרפיה. תל-אביב: דביר.
- פרנקנשטיין, ק' (1947). עזובת הנוער. ירושלים: מוסד סאלד.
- קליין, ל' (2012). מכתב היועצת המשפטית של איגוד מרכזי הסיוע לנפגעי תקיפה מינית במדור דעות. ישראל היום, 16 ביולי, 2012.
- קניסטון, ק' (1980). הנוער והאלימות: נסיבות המשבר המוסרי. בתוך ג' מ' גוסטאפסון, ר' ס' פיטרס, ל' קולברג, ג' בטלהיים וק' קניסטון (עורכים), החינוך המוסרי: חמש מסות. תל-אביב: ספריית פועלים.

- Coleman, J. C. (1956). *Abnormal Psychology and Modern Life*. Chicago: Scott Foresman & Co.
- Deutsch, F. (1974). Observational and sociometric measures of peer popularity and their relationship to egocentric communication in female preschoolers. *Developmental Psychology*, 10, 745-747.
- Elkind, D. (1967/68). Cognitive structure and adolescent experience. *Adolescence*, 2, 427-434.
- Elkind, D. & Bowen, R. (1979). Imaginary audience behavior in children and adolescents. *Developmental Psychology*, 15, 38-44.
- Inhelder, B. & Piaget, J. (1958). *The growth of logical thinking* (A. Parsons and S. Ilgram, trans). New York: Basic Books.
- Nietzsche, F. (1980). *On the advantage and disadvantage of history to life*. Indianapolis: Hachett.
- Rubin, K. H. (1973). Egocentrism in childhood: A unitary construct? *Child Development*, 44, 102-110.
- Shoham, S. G. (1974). *Society and the Absurd*. Blackwell: Oxford.
- Shoham, S. G. (1979). *Salvation through the Gutters*. Washington: Hemisphere Publishing Corp., Library of Congress, U.S.A.
- Stuart, R. B. (1967). Decentration in the development of children's concepts of moral and causal judgment. *Journal of Genetic Psychology*, 111, 59-68.
- Sullivan, E. V. & Hunt, D. E. (1967). Interpersonal and objective decentering as a function of age and social class. *Journal of Genetic Psychology*, 110, 199-210.
- רוזן, צ' וטאובר, צ' (1987). אלימות וסובלנות. תל-אביב: כפירוס.
- רוזנברג, ש' (2012). המקדש שבלב. מקור ראשון, מוסף שבת (27 ביולי, 2012).
- רוזנסון, י" (תשע"ב). מחקר בטבע האדם. אושרת, ג', 150-135.
- שכטר, י" (1992). רוח ונפש: גשרים ליהדות כנימית. ירושלים: שוקן.
- Addad, M. & Benezech, M. (1986). Névrosisme, signification existentielle et auto-renforcement du moi-mémoires originaux. *Annales Médico-Psychologiques*, 144, 777-789.
- Addad, M. & Benezech, M. (1987). Moral judgment, extraversion, neuroticism and delinquency. *L'Evolution Psychiatrique*, 52, 3, 702-722, Paris.
- Bandura, A. & Kupers, C. J. (1964). Transmission of patterns of self-reinforcement through modeling. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 69, 1-9.
- Bandura, A. & McDonald, F. J. (1963). Influence of social reinforcement and the behavior of models in shaping children's moral judgments. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, 274-281.
- Bowlby, J. (1951). *Maternal Care and Mental Health*. Geneva: World Health Org.
- Bull, N. J. (1969). *Moral Judgment from Childhood to Adolescence*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Camus, A. (1962). *The Rebel*. Harmondsworth: Penguin.
- Cloward, R. A., Ohlin, L/E. (1961). *Delinquency and opportunity: A theory of delinquent gangs*. New York: The Free Press.